

Agata Piasecka

Wyobrażenia o sercu i duszy w świecie rosyjskich ustabilizowanych jednostek językowych

Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica Rossica 3, 115-127

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Agata Piasecka*

WYOBRAŻENIA O *SERCU* I *DUSZY* W ŚWIEŁE ROSYJSKICH USTABILIZOWANYCH JEDNOSTEK JĘZYKOWYCH

Ustabilizowane jednostki językowe, czyli frazeologizmy w szerokim rozumieniu zagadnienia¹, są źródłem wiedzy o ludziach posługujących się danym językiem, ich sposobach wartościowania świata, konstrukcji psychologicznej, mentalności, tradycjach kulturowych. W świetle rosyjskich frazeologizmów z komponentami *сердце* i *душа*² można na przykład stwierdzić, iż rosyjski

* Uniwersytet Łódzki.

¹ Poddany analizie materiał to związki charakteryzujące się różnym stopniem spójności. Wszystkie łączy jedna zasadnicza cecha: względnie gotowa i odtwarzalna forma wyrażenia określonego potencjału znaczeniowego. Oznacza to, iż w artykule uwzględnione zostały zarówno idomy (stanowią one podstawową część opisanego korpusu), jak i związki łączliwe, słowa skrzydlate, przysłowia oraz porzekadła. Takie rozwiązanie było podyktowane chęcią pełniejszej prezentacji potencjału semantycznego i pragmatycznej elastyczności komponentów *сердце* i *душа* w składzie rosyjskich frazeologizmów w szerokim rozumieniu zagadnienia.

² Zebrany materiał obejmuje przeszło pół tysiąca jednostek frazeologicznych reprezentujących zarówno język ogólny, jak i jego odmiany gwarowe. Należy podkreślić, iż dwukrotnie przekracza on ilość polskich frazeologizmów z analogicznymi komponentami *serce* i *duśa* oraz blisko pięciokrotnie ze składnikami *heart* i *soul* w języku angielskim. Słowa *сердце* – *serce* – *heart* oraz *душа* – *duśa* – *soul* nie są ponadto dokładnymi odpowiednikami i każde z nich zawiera swój własny potencjał semantyczny realizowany w reprezentowanych przez siebie językach. Warto dodać także, iż w języku rosyjskim istnieją słowa i wyrażenia związane z rosyjskim charakterem i *широтой русской души*, które trudno przetłumaczyć na inne języki. Te unikalne pojęcia typu *душа*, *тоска*, *судьба*, *удаль*, *воля* czy *истина* odzwierciedlają rosyjską mentalność i kulturowo zdeterminowane widzenie świata, odzwierciedlające cechy etnopsychologii. Por. artykuły: **А. Д. Шмелев**, *Лексический состав русского языка как отражение „русской души”*, „Русский язык в школе” 1996, № 4; **А. Д. Шмелев**, *«Широта русской души»*, [w:] **Н. Д. Арутюнова, И. Б. Левонтина** (red.), *Логический анализ языка. Языки пространств*, Москва 2000; **А. Wierzbicka**, *Uniwersalne pojęcia ludzkie i ich konfiguracje w różnych kulturach*, [w:] „Etnolingwistyka” 4, red. J. Bartmiński, Lublin 1990; **А. Wierzbicka**, *Duśa (≈ soul), тоска (≈ yearning), суд'ба (≈ fate): three key concepts in Russian language and Russian culture*, [w:] **З. Saloni**, *Методы формальные в описании языков словианских*, Бiałystok 1990. **А. А. Зализняк, И. Б. Левонтина**, *Отражение национального характера в лексике русского языка*, „Russian Linguistics” 1996, № 20.

charakter narodowy cechuje serdeczność, odwaga, pogarda dla rzeczy małych, prymat serca nad rozsądkiem. Fakt, iż wokół wartości takich jak bezinteresowna gotowość do poświęceń, wrażliwość i współczucie, szczerłość, otwartość koncentruje się wiele jednostek, odczytywać można jako świadectwo ich doniosłości w życiu Rosjanina, jego sposobie bycia i traktowania innych. Frazeologizmy takie jak *широкая душа* (Федоров 1995: 178), *большое сердце* (Войнова 1978: 420), *большая душа* (Бирих 1998: 176), akcentując rozmiary uczuć, nasuwają skojarzenia związane z przestrzenią, brakiem ograniczeń, wolnością. To z kolei można powiązać z *широтой русских пространств* oraz ich wpływem na sposób widzenia świata, a w efekcie specyfikę charakteru narodowego Rosjan. N. A. Bierdiajew w eseju zatytułowanym *О власти пространств над русской душой* pisze: „Широк русский человек, широк как русская земля, как русские поля [...]. В русском человеке нет узости европейского человека, концентрирующего свою энергию на небольшом пространстве души, нет этой расчетливости, экономии пространства и времени, интенсивности культуры.” (cyt. za: Шмелев 2000: 358) Na gruncie rosyjskim w świadomości masowej epitet *широкий* często łączony jest z pojęciem *душа* i określa typowe dla Rosjanina cechy charakteru: bezkompromisowość, maksymalizm moralny (słynne wszystko albo nic), towarzyskość, gościnność, skłonność do wpadania w rozpacz i melancholię (por. de Lazari 1999: 276).

Analiza problemów związanych z osobowością człowieka, jego charakterem, stylem zachowania, stosunkiem wobec określonych zjawisk sprowadza się w głównej mierze do opisu świata wewnętrznego osoby, a także czynników nadających mu określony kształt. *Сердце* i *душа* są w podjętej kwestii kluczowymi słowami, używanymi podczas werbalnych charakterystyk ludzi. Przedstawiają one sobą symboliczne wartości, które zyskały status najważniejszych wykładników etycznych.

Duża ilość frazeologizmów z komponentami *сердце* i *душа*, charakteryzujących stosunki międzyludzkie, świadczy, iż organy te są nieodłącznymi elementami biorącymi udział w tych relacjach. Przy czym należy podkreślić, iż wiążą się one najczęściej z doznaniem jednostki ukierunkowanymi na innego człowieka oraz implikują informację o uczuciach, jakimi ktoś kogoś obdarza, na przykład: *душа лежит к кому* (Федоров 1995: 176), *сердце лежит к кому* (Федоров 1995: 176) ‘ktoś jest zainteresowany kimś, czuje sympatię wobec kogoś, ma zaufanie do kogoś, jest przychylny komuś’, *души не чают в ком* (Жуков 1987: 155) ‘patrzeć w kogoś jak w tęczę, nie widzieć świata poza kimś, bezgranicznie kochać kogoś’, *по сердцу* (Войнова 1979: 151), *по душе* (Федоров 1995: 179) ‘ktoś przypadł do serca, do gustu komuś, spodobał się komuś’, *полонить душу* (Федоров 1995: 403), *полонить сердце* (Федоров 1995: 403) ‘oczarować kogoś, ująć, zachwycić’ *растерзать сердце кому* (Федоров 1995: 455) ‘sprawić komuś ogromny ból, męczyć kogoś, dręczyć,

trapić', *растантывать* *душу* (Федоров 1995: 454) 'ordynarnie poniżyć kogoś, upokarzać', *плевать в душу* (Войнова 1979: 322) 'obrażać to, co dla kogoś lub w kimś najcenniejsze, najbardziej istotne, najważniejsze', *вымотать* *душу из кого, кому* (Войнова 1979: 98) 'męczyć kogoś, zdręczać czymś nieprzyjemnym, nudnym, dokuczać, sprawiać przykrość, zatruwać życie komuś, wiercić dziurę w brzuchu', *душа в душе* 'żyć w idealnej, przykładowej zgodzie', *победить сердце* (Федоров 1995: 383) 'zdobyć czyjeś serce', *растантывать* *душу* (Федоров 1995: 454) 'ordynarnie poniżyć kogoś, upokarzać', *мотать* *душу на кулак кому* (Федоров 1995: 304) 'męczyć kogoś, zdręczać czymś nieprzyjemnym, dokuczać, zatruwać komuś życie'.

Człowiek, myśląc o *duszy*, zawsze dokonuje automatycznego przeniesienia tego niematerialnego organu do rzeczywistości materialnej, bliskiej codziennemu doświadczeniu i percypowanej za pośrednictwem zmysłów. *Serce*, które można usłyszeć, zobaczyć, a nawet dotknąć, w odróżnieniu od *duszy*, w świadomości ludzi przedstawia sobą coś konkretnego, potencjalnie podlegającego empirycznym analizom, a więc i fizycznym przemianom. Z tego też względu czasowniki nazywające fizyczne procesy takie jak kipienie, obumieranie żywego organizmu, topnienie częściej stanowią komponenty leksykalne frazeologizmów, w składzie których znajduje się słowo *serce*: *сердце кипит* (Федоров 1995: 485), *сердце тает* (Федоров 1995: 486), *сердце разожглося* (Сороколетов 2003: 193). Organ ten istnieje poza rzeczywistością językową oraz wyobrażeniami człowieka. Rosyjskie frazeologizmy poświadczają fakty medyczne dotyczące *сердца*. Nawiązują one chociażby do jego lokalizacji: *сердце екает в груди* (Федоров 1995: 485).

Umiejscowienie *serca* zostało wyraźnie zaznaczone w związkach o charakterze symbolicznym, opierających się na motywacji gestycznej: *положа руку на сердце* (Войнова 1979: 338), *скрепя сердце* (Войнова 1979: 429). Zaakcentowaniu lokalizacji *serca* posłużyło również w obrazowy sposób metonimiczne określenie śmierci: *руки к сердцу* (Федоров 1983: 169), *ручонки к сердцу сложить* (Сороколетов 2003: 192). Związki te uwzględniają pewne czynności związane z ułożeniem ciała zmarłego.

Jak podają rosyjskie wierzenia ludowe, *serce* to żołądek. Takie pojmowanie organu odbiło się echem w języku rosyjskim w postaci wielu frazeologizmów, na przykład: *под сердце подкатывает* (Сороколетов 2003: 190) 'o katarze żołądka; o bólu żołądka', *сердце давит* (Сороколетов 2003: 190) 'o odczuciu ciężaru, ucisku w żołądku; komuś zachciało się jeść', *сердцем захватило* (Сороколетов 2003: 190) 'o bólu za mostkiem w klatce piersiowej', *сердце жжет* (Сороколетов 2003: 190) 'o zgadze', *сердце сосет* (Сороколетов 2003: 190) 'o zgadze', *взять за сердце* (Сороколетов 2003: 190) 'o nagłym i przenikliwym bólu w żołądku'.

Motywacji części jednostek ze słowem *serce* upatrywać należy w odczuciach człowieka, który obserwując własne ciało, ujął swoje spostrzeżenia

w konkretne językowe wyrażenia: *на сердцах болит* (Сороколетов 2003: 189), *на сердцах плохо* (Сороколетов 2003: 189) ‘o bólu serca’, *сердце раскололось* (Сороколетов 2003: 190) ‘o udarze serca’. Niektóre związki frazeologiczne odwołują się do autentycznych, możliwych „zachowań” *serca*, towarzyszących człowiekowi podczas określonych sytuacji życiowych. Stres na przykład może wywołać mocniejsze, a u osób chorych nierówne, nierytmiczne uderzenia organu, jego ból. Do takich obserwacji nawiązują związki: *сердце дрогнуло* (Галаванова 1962: 681) ‘ktoś odczuwa nagły niepokój, przerażenie, strach, tęsknotę, smutek’, *сердце падает* (Жуков 1987: 153) ‘ktoś odczuwa nagły niepokój, przerażenie, strach’, *сердце сжимается* (Федоров 1995: 486) ‘ktoś odczuwa nagły niepokój, tęsknotę, smutek’.

Serce w swoim podstawowym znaczeniu to centralny organ krążenia. Z tego też względu kojarzone jest ono z krwią (*писать кровью сердца* (Яранцев 1997: 306), *сердце кровью обливается* (Федоров 1995: 485), *ножом по сердцу* (Жуков 1987: 262)). Jednakże z językowego punktu widzenia przedstawia sobą przede wszystkim organ uczuć, a nie pompę tłoczącą krew. Oznacza miejsce, gdzie gromadzone są różnorodne uczucia, poczynając od miłości, a kończąc na gniewie i złości. W języku polskim czy angielskim sytuacja taka raczej nie ma miejsca. Podkreślić należy także, iż nie we wszystkich kulturach *serce* kojarzone jest z emocjami. Chiński naiwny obraz świata ukazuje, iż gromadzą się one w nerkach, język francuski miejsce to zamienia śledzioną, niektóre ludy afrykańskie natomiast emocje wiążą z wątrobą. W zebranym materiale frazeologicznym wyodrębniona została reprezentatywna grupa frazeologizmów, w których słowo *serce* oznacza uczucie złości, gniewu, bądź działanie, któremu one towarzyszą: *делать что-то с сердцем* (Войнова 1979: 421) to ‘robić coś w gniewie albo ze złością’, *вымецать сердце на ком-то* (Федоров 1995: 96) ‘wyładowywać na kimś złość, niezadowolenie, wyżywać się na kimś’, *сердце отходит у кого* (Войнова 1978: 421) ‘komuś mija złość, przechodzi gniew’, *сердце берет на кого* (Федоров 1995: 484) ‘ktoś się złości, gniewa, irytuje na kogoś’, *в крайнем сердце* (Федоров 1995: 484) ‘robić coś w porywie gniewu, w stanie rozdrażnienia, będąc bardzo mocno rozszłoszczonym’, *держат сердце на кого* (Войнова 1987: 137) ‘gniewać się, złościć na kogoś, żywić urazę do kogoś’.

Serce jest gwarantem szczęścia i miłości, oddanie go świadczy o prawdziwości uczucia. Niektóre frazeologizmy (np.: *отдать сердце* (Войнова 1979: 302) ‘zgodzić się wstąpić w związek małżeński’, *вынимать сердце из кого* (Федоров 1995: 96) ‘męcząc, dręcząc kogoś wzbudzać nienawiść do siebie’, *горячее сердце у кого* (Федоров 1995: 484) ‘o człowieku, który jest zdolny do głębokich uczuć, ognistym, żarliwym, namiętym’) wskazują, iż analizowany organ przedstawia sobą źródło pozytywnych uczuć, często określanych jako ‘теплые’. Jest częścią warunkującą możliwość przeżywania ich. *Serce* to z jednej strony źródło jasności, ciepła, z drugiej jednak również wiąże się z zimnem

(*каменное сердце* (Федоров 1995: 484) ‘o nieczułym, bezwzględny, bezdusznym człowieku’, *леденить сердце* ‘mrozić krew w żyłach’, *мороз по сердцу прошел* (Федоров 1983: 114) ‘o uczuciu silnego strachu, niepokoju, wzburzenia’). W związku z powyższym mówić będziemy o swoistej „antynomiczności *сердца*”: *золотое сердце у кого* (Федоров 1995: 484) ‘o człowieku wielkiego serca, dobrym, wrażliwym, życzliwym’, *от всего сердца* (Федоров 1995: 483) ‘ze szczerego serca, z głębi serca, gorąco; z całego serca’, *принимать близко к сердцу* (Войнова 1978: 356) ‘brać sobie coś do serca, przeżywać z powodu kogoś lub czegoś, przejmować się kimś lub czymś’, *сердце обросло мохом* (Войнова 1978: 421) ‘ktoś stał się bezduszny, niewrażliwy, oschły’, *нет сердца у кого* (Федоров 1995: 327) ‘o kimś niewrażliwym, nieczułym, bezdusznym, oschłym’, *сорвать сердце на ком* (Галаванова 1962: 685) ‘wyładować złość, gniew na kimś’.

Podczas gdy *duża* kojarzona jest bardziej ze światem wewnętrznym osoby w ogóle, *serce* wiąże się bezpośrednio z uczuciami człowieka, jest centrum stanowiącym o życiu emocjonalnym osoby. Przeciwstawia się rozumowi (*ни уму ни сердцу* (Федоров 1995: 553), *сердцу не прикажешь* (Федоров 1995: 423)). Oznacza symbol miłości. Bywa konceptualizowane jako pewien strategiczny punkt, o który toczona jest walka. Stąd jednostki *победить сердце* (Федоров 1995: 383) ‘podbijać czyjeś serce, ujmować za serce’, *покоритель сердец* (Войнова 1979: 336) ‘zdobywca serc’, *найти доступ к сердцу* (Войнова 1979: 270) ‘zyskać czyjąś miłość, sympatię, przychyłność, trafić do czyjegoś serca’, *сокрушить сердце* (Федоров 1995: 506) ‘bardzo mocno martwić, zasmucić, pozbawić kogoś spokoju ducha’.

Należy także podkreślić, iż *serce* posiada swoistą zdolność przewidywania tego, co wydarzy się w przyszłości: *чувствуем сердце* (Федоров 1995: 487) ‘ktoś jest przekonany o nieuchronności czegoś (zazwyczaj złego, nieprzyjemnego) albo miał przeczucie, które sprawdziło się’, (*как будто*) *слышит сердце* (Федоров 1995: 484) ‘ktoś przeczuwa coś’.

Prawosławna myśl religijna akcentująca obraz Boga w człowieku mówi, iż wszyscy jesteśmy ikoną Pana i możemy Go odnaleźć zaglądając w głąb naszych serc. Tak więc *serce* to również organ uczuć religijnych. Bóg jest dotykalny tylko dla niego (*как Христос по сердцу прошел* (Федоров 1995: 575)).

Najstarsze i etymologicznie uwarunkowane tradycje odsyłają pojęcie *duży* do oddechu. Dają one o sobie znać ze względu na rozwijane przez analizowany leksem znaczenie ‘życie’ oraz uznanie *duży* za swoisty czynnik ożywiający. Znajduje to na przykład odzwierciedlenie we frazeologizmach: *вдохнуть живую душу в кого, во что* (Кузнецов 2003: 290) ‘budzić w kimś zdolności twórcze’, *вкладывать всю душу во что* (Войнова 1978: 70), *влагать свою душу во что* (Горбачевич 1993: 536) ‘wkładać w coś całą duszę, robić coś z miłością, entuzjazmem, bardzo starannie’. Zaprezentowane związki wskazują również na pewne korelacje między *dużą* a duchem. Z jednej strony będziemy

mówić tu o pierwotnym wyobrażeniu wiatru jako swoistego, pochodzącego z zewnątrz i wprawiającego w ruch „powiewu”. Z drugiej strony echem odbijają się w jednostkach odniesienia religijne, związane z Duchem Świętym oraz jego sprawczą, ożywiającą i przenikającą świat siłą działania i mocą.

Rosyjska frazeologia odzwierciedla ludowe wierzenia dotyczące lokalizacji *duszy*. Zgodnie z nimi jest ona umiejscowiona we wgłębieniu za mostkiem: *за душой* (Войнова 1978: 152) ‘być w posiadaniu’, *душа нараспашку* (Жуков 1987: 153) ‘1) ktoś z rozpiętym kołnierzem ubrania, w rozpiętym płaszczu, marynarce; 2) o kimś szczerym, uczciwym, otwartym, prostodusznym’). Naiwna anatomia z kolei podaje, iż przebywa ona w piersi człowieka, płucach albo zagłębieniu między żebrami pod splotem słonecznym: *под душой* (Горбачевич 1993: 536) ‘do zagłębienia między żebrami pod splotem słonecznym’, *промять душу* (Юганов 1979: 188) ‘uderzyć kogoś w splot słoneczny’, *дать в душу кому* (Юганов 1979: 65) ‘uderzyć kogoś w piersi’, *душа не принимает* (Горбачевич 1993: 538) ‘ktoś nie może już nic do ust włożyć, nie może przełknąć ani kęsa’, *в душу не лезет* (Федоров 1995: 276) ‘ktoś nie ma ochoty na jedzenie’, *душа стаёт коротка ‘о задышке’*, *с душой схватиться не может* (Филин 1972: 281) ‘ktoś nie może złapać tchu’, *душа коротко ходит* (Филин 1972: 280) ‘o zadyszce, urywanym oddechu’, *душа смородяча* (Филин 1972: 281)) ‘o nieprzyjemnym zapachu z ust’, *выдохнуть душу* (Каролак 1998: 177) ‘wyzionąć ducha’.

Każdy człowiek posiada właściwą sobie *duszę*. W Rosji przyjęty jest sposób *считать людей по душам* (por. Шмелев 2002: 21–22). Łacińskie wyrażenie *per capita*, oznaczające dokładnie ‘na jedną głowę’ zostało przełożone na język rosyjski *на душу населения*. Do analizowanego znaczenia *człowiek* odnoszą się frazeologizmy *на душу пришлось* (Горбачевич 1993: 535), *на душу досталось* (Горбачевич 1993: 535) ‘na głowę, dla każdego’, *все как одна душа* (Горбачевич 1993: 535) ‘wszyscy jak jeden mąż’, *ни одной души* (Федоров 1995: 179) ‘nie ma nikogo, nie ma żywego ducha’, *ни одна душа* (Федоров 1995: 177) ‘nikt’, *ни одной душе* (Федоров 1995: 179) ‘nikomu’, *по душе* (Федоров 1995: 180) ‘po kogoś albo do kogoś, np. przychodzić. Znamienne cechą *души* jest jej indywidualność, przynależność do danej osoby, odznaczającej się pewnymi cechami. Stąd też mówi się o *соломенной душе* (Жуков 1987: 167), *уродовой душе* (Федоров 1995: 177), *доброй душе* (Федоров 1995: 176), *открытой душе* (Федоров 1995: 178), *чистой душе* (Бирих 1998: 175). Rosyjskie słowo *dusza* oznacza więc człowieka. Dla myśli prawosławnej znamienne jest twierdzenie, iż Bóg stworzył człowieka na Swój obraz, a słowo ‘człowiek’ nie oznacza ani samej duszy, ani też samego ciała, ale jedno i drugie razem. Mówiąc na przykład *ни одной живой души здесь нет* mamy na myśli całą osobę, a nie tylko jej niepostrzegalną zmysłowo część. Tym samym jednak akcentowana jest doniosłość owego niematerialnego pierwiastka w każdej osobie i sytuowanie go mimo wszystko przed ciałem.

Dusza przedstawia sobą symbol poświęcenia: *вложить всю душу в кого* (Горбачевич 1993: 536) ‘całkowicie oddać się, poświęcić się wychowaniu kogoś’, *вкладывать всю душу во что* (Войнова 1978: 70) ‘wkładać w coś całą duszę, robić coś z miłością, entuzjazmem, bardzo starannie’, *класть душу во что, на что, за кого, за что* (Федоров 1995: 239) ‘wkładać całą duszę, wszystkie siły, starania, talent, trud w coś, dla dobra kogoś lub czegoś’. Każda czynność podejmowana przy udziale *duszy* wartościowana jest dodatnio. Działanie takie, z założenia pozytywne, oparte jest na maksymalnym wykorzystaniu potencjału jego wykonawcy.

Dusza związana jest z wieloma procesami składającymi się na życie wewnętrzne ludzi. W niej niejako zgromadzone są zdolności osoby, jej talent, prawdziwa natura, te cechy, które chce ona ukryć przed innymi. Ponadto w miejscu tym znajduje się zapal, entuzjazm człowieka, aktywowany podczas pewnych działań, w których *душа* jakby uczestniczy. Czynić coś z pasją to podejmować coś *с душой* (Karolak 1998: 342).

Dusza zdaje się być czymś delikatniejszym, mającym bardziej subtelną budowę, niż *serce*. Może ona bowiem składać się z włókien: *всеми фибрами души* (Karolak 1998: 1049). Do wyobrażenia *duszy* jako organu składającego się z włókien nawiązują także frazeologizmy: *тянуть душу* (Войнова 1978: 486), *вытягивать душу* (Войнова 1978: 98), *выматывать душу* (Войнова 1978: 98). *Serce* można uszkodzić w inny sposób, niż *duszę*: *нож в сердце* (Войнова 1978: 284), *ножом по сердцу* (Жуков 1987: 262), *бьет по сердцу* (Федоров 1995: 49).

Dusza jako pierwiastek niematerialny nie ma nic wspólnego z fizjologią. Przecistawiana jest ciału. Przedstawia sobą konstrukcję duchową osoby identyfikowaną z istotą człowieka, jego wewnętrznym „ja”. Odnosi się do uczuć mających zabarwienie moralne i odniesienia etyczne. *Душа* pragnie wznosić się ku wyżynom jedynej prawdy (*воспарять душой* (Войнова 1978: 79) ‘wpaść w zapal, uniesienie, czerpać z czegoś natchnienie’) i oglądać Boga, który przyzywa ją do siebie (*бог посылает по душе* (Федоров 1995: 176) ‘o zbliżającej się śmierci’, *отдать душу богу* (Войнова 1978: 301) ‘umierać’). Jej obecność w ludzkim ciele ma wobec tego charakter czasowy. Ze względu na to, iż wyznacza ona etyczną skalę wartości (wiąże się z ideą prostoty, regularności i harmonii) oraz łączy się ze sferą *sacrum*, powinna zostać otoczona szczególną uwagą i troską.

Rosyjskie frazeologizmy ujawniają prostą, ludową, ale jednocześnie chrześcijańską perspektywę postrzegania świata podzielonego na strefę Dobra i Zła. *Dusza* pełni nie tylko rolę sumienia. Można ją interpretować także jako wolną wolę, posiadaną przez człowieka i dającą mu siłę w wyborze własnego miejsca na skali między tym, co pozytywne i negatywne (zgodnie z prawem obowiązującym w religii chrześcijańskiej). Przedstawia sobą nie tylko symbol uczciwości i prawości charakteru, ale także swoisty cenny przedmiot, o który toczona jest

walka między Dobrem a Złem. Niektórzy ludzie za cenę urzeczywistnienia swoich planów, zamierzeń, celów gotowi są wyrzec się wartości wyższych w aspekcie etyki i moralności, *продают душу черту* (Федоров 1995: 430) bądź *закладывают душу* (Karolak 1998: 380). Realnym wyrazem złego postępowania osoby jest grzech, pojawiający się *на душе* i oddalający człowieka od Boga. Tak więc konsekwencje postępowania osoby są bezpośrednio odczuwane przez *дусę*. Ów niematerialny element przedstawia sobą swoiste świadectwo ludzkiego życia nieustannie podlegające Boskiej ocenie.

Konsekwencje wynikające z prawa wyboru między dobrem a złem obejmują *дусę*. Sięgając po dobro, człowiek daje wyraz swojego respektu dla nakazów Boga, jest takim, jakim chce oglądać go Stwórca. To wrażliwa i współczująca *живая душа* (Федоров 1995: 177). Kierując się w stronę zła, osoba, a właściwie jej *душа*, musi znosić ciężar grzechu (*кто-то берет грех на душу* (Войнова 1978: 45). W efekcie *убивает душу* (Федоров 1995: 546), traci człowieczeństwo i wszelkie wartości moralne, pozostając ostatecznie *без души* (Федоров 1995: 179). *Dusza* wobec tego to pewna wrodzona zdolność rozróżniania dobra od zła i, co za tym idzie, odpowiedniego reagowania na określone wydarzenia, przyjmowania pewnych postaw wobec życiowych sytuacji.

Pojęcie *дусы* nawiązuje również do odwiecznego problemu walki między tym, co wieczne, trwałe, a tym, co przemijające, doczesne. Poprzez realizację metafory *душа to życie*, rosyjska frazeologia akcentuje wyraźną przewagę duchowego elementu osoby ludzkiej, jego niezależność wobec wymiaru czasowego (w Drugim Liście do Koryntian czytamy: „To bowiem. Co widzialne, przemija, to zaś, co niewidzialne, trwa wiecznie”). Człowiek przedstawiający sobą jedność psychofizyczną funkcjonuje dotąd, dopóki w jego ciele znajduje się *душа*. Oddalenie się jej ma miejsce wówczas, gdy zaczyna ona tracić kontakt ze swoją materialną powłoką. Dzieje się tak, kiedy osoba jest słaba, chora, w złej kondycji fizycznej (*душа с телом расстаётся* (Федоров 1995: 177) ‘o nadejściu śmierci’, *отдать душу* (Федоров 1995: 357) ‘umrzeć’, *вынуть душу* (Федоров 1995: 96) ‘zbijać, uśmiercać kogoś’). *Dusza* nie jest wówczas w stanie przebywać dalej w ludzkim ciele. Jednakże nawet po jego rozpadzie egzystuje nadal.

W świetle frazeologii rosyjskiej *сердце* i *душа* mają również cechy wspólne, charakteryzujące obydwa organy.

Przedstawiają one byty dynamiczne, podlegające przemianom, zmieniające swoje położenie (*сердце прыгает* (Федоров 1995: 486), *сердце покатилося* (Федоров 1995: 486), *сердце упало* (Жуков 1987: 153), *душа переворачивается* (Войнова 1978: 150)), szeroko rozumianą zawartość (*войти в сердце* (Karolak 1998: 134), *выкинуть из сердца* (Федоров 1995: 93), *оторвать от сердца* (Федоров 1995: 362), *врезаться в душу* (Федоров 1995: 81), *вложить в душу* (Karolak 1998: 121)), strukturę (*сердце горит* (Федоров 1995: 484), *сердце разрывается* (Жуков 1987: 326), *душа горит*

(Федоров 1995: 176), *обломать душу* (Федоров 1995: 341)), kształt (*сердце сжимается* (Федоров 1995: 486), *кривить душой* (Войнова 1978: 212)). Przemiany, jakim podlegają analizowane organy, mają bezpośrednie przełożenie na stan emocjonalny, duchowy osoby, odzwierciedlają wewnątrz człowieka, jego osobowość oraz ideały etyczno-moralne. Wszystko to może zostać scharakteryzowane przy pomocy określonych parametrów, takich jak ciężar (*камень на сердце* (Войнова 1978: 192), *с легким сердцем* (Войнова 1978: 421), *с тяжелым сердцем* (Войнова 1978: 421), *камень с души свалился* (Войнова 1978: 192), *с легкой душой* (Федоров 1995: 180)), wielkość (*большого сердца кто-то* (Войнова 1978: 420), *большой души кто-то* (Бирих 1998: 176)), głębia (*во глубине сердца* (Karolak 1998: 217), *до глубины сердца* (Войнова 1978: 108)) czy temperatura (*горячее сердце* (Федоров 1995: 484), *сердце горит* (Федоров 1995: 484), *сердце кипит* (Федоров 1995: 485)).

W tym miejscu należy zaznaczyć, iż metafory ciężkości wartościują wyrażane pojęcia negatywnie. To z kolei, co wiąże się z lekkością, wywołuje pozytywne skojarzenia. Głębia implikuje tajemniczość, intymność oraz intensywność. Ciepło łączy przyjemne konotacje, gorąco natomiast to raczej „nadmiar” temperatury. Wszelkie zachwianie proporcji i odstępstwa od normy ustalanej z perspektywy „przyjazne – nieprzyjazne człowiekowi, jego ciału” musi w języku zostać ocenione negatywnie.

Dane frazeologii rosyjskiej wskazują na to, iż *serce* oraz *dusza* konceptualizowane bywają również jako substancje, które, podobnie jak realnie istniejące przedmioty bądź istoty, mogą zostać objęte pewnymi zmianami naruszającymi ich budowę strukturalną. W *sercu* i *duszy* zachodzą pewne procesy, ze względu na które organy te mogą być kojarzone z różnymi żywiołami. Ich stan ulega przemianom: substancja stała przechodzi w płynną (*сердце тает* (Федоров 1995: 486), *растопить душу* (Федоров 1995: 455)), ta z kolei w lotną (*сердце кинут* (Федоров 1995: 485)). Pozytywne uczucia takie jak wrażliwość czy sympatia są dla nich zawsze źródłem ciepła o dobroczynnym działaniu.

Przemiany obejmujące organy często dokonują się pod wpływem oddziaływania na nie pewnych czynników zewnętrznych, zazwyczaj negatywnych (*перевертывать душу* (Karolak 1998: 772), *поколебать сердце* (Федоров 1995: 399)). *Serce* i *dusza*, pragnąc zmanifestować poczucie dyskomfortu pod wpływem określonego bodźca, same mogą także dokonywać zmian (*душа перевертывается* (Karolak 1998: 337), *сердце стучит* (Галаванова 1962: 680)). Poruszają się, zmieniają strukturę. Aktywnie reagują na dziejące się wokół człowieka wydarzenia. Mogą zajmować określone położenie nie tylko wewnątrz ludzkiego ciała, ale także poza jego granicami. Strach na przykład powoduje niejako ucieczkę *duszy*, sprawia, iż przemieszcza się ona w nos czy pięty (*душа в носе* (Федоров 1983: 66), *душа в пятках* (Федоров 1995: 176)). *Serce* także może opuszczać miejsce stanowiące dla niego zagrożenie (*сердце в пятки уходит, сердце падает, сердце вылетает*). Lokalizacja ta jest jednak nietypowa i czasowa.

Znacząca pojemność *serca* bądź *duszy* nawiązuje do pozytywnej charakterystyki osoby, będącej ich „posiadaczem”, akcentuje szczerość, wrażliwość, zdolność do wyrażania głębokich uczuć i serdeczność wobec innych. Wielkość organów (*человек большого сердца* (Войнова 1978: 420), *человек большой души* (Бирих 1998: 176) ‘o kimś wrażliwym, dobrym, czułym’) jest wobec tego wprost proporcjonalna do ilości potencjalnych uczuć, które są w nich zgromadzone. Związki takie jak *без сердца* (Федоров 1995: 483), *без души* (Федоров 1995: 179) ‘o kimś złym, bezdusznym, bez serca nieczułym’ wskazują na fakt, iż słowa *serce* i *dusza* są również symbolami dobroci, otwartości wobec drugiej osoby oraz gotowości niesienia jej pomocy w trudnych sytuacjach. To dzięki wymienionym uczuciom ktoś jest w stanie w określony sposób reagować na dany problem. Brak organów stanowiących przedmiot analizy automatycznie pozbawia osobę możliwości duchowego przeżywania zjawisk i reagowania na nie w typowo ludzki sposób.

Serce i *dusza* oznaczają również „duchowe pomieszczenia”, pojemniki, w których rozgrywają się pewne rzeczy na skutek pojawienia się w nich czegoś z zewnątrz lub zniknięcia tego, co znajdowało się w ich wnętrzu (*войти в душу* (Karolak 1998: 134), *врезаться в сердце* (Федоров 1995: 81), *выкинуть из сердца* (Федоров 1995: 93), *вырвать из души* (Войнова 1978: 96), *плевать в душу кому* (Федоров 1995: 381) ‘obrażać to, co dla kogoś lub w kimś najcenniejsze, jego bogactwo duchowe, uczucia i wartości moralne’, *западать в сердце* ‘zapaść w serce, wywołać silne wrażenie, utkwąć w czyjeś pamięci’, *вкладывать в душу кому* (Федоров 1995: 70) ‘napępiać czyjeś serce czymś, wzbudzać w kimś jakieś uczucia, przekonywać o czymś, wpajać coś’). Transformacje te dokonują się niezależnie od woli organów, a ich efektem są doznawane przez subiekt uczucia bądź towarzyszące im stany. Ale nie tylko. *Serce* i *dusza* łączą się z pamięcią. W nich przechowywane są myśli oraz wspomnienia. Przy czym istotne jest, iż wiążą się one nie z rozumem i racjonalnym myśleniem, ale sferą uczuć (*врезываться в душу* (Федоров 1995: 81), *врезываться в сердце* (Федоров 1995: 81) ‘mocno utrzymywać się w pamięci, pozostawiać głęboki ślad’, *вырвать из сердца*, *вырвать из души* ‘wyrzucać kogoś z serca, zmuszać się do tego, by o czymś lub o kimś zapomnieć’). Procesy zachodzące w *sercu* i *duszy* często zna wyłącznie osoba doznająca ich. Organy bywają konceptualizowane jako tajne, sekretne, intymne miejsca (*в тайне сердца* (Федоров 1995: 533), *во глубине души* (Karolak 1998: 217)). Ich posiadacz nie zawsze chce, aby były dostępne dla innych osób (*закрывать душу на замок* (Войнова 1978: 166), *таить на сердце* (Федоров 1995: 533) ‘trzymać w tajemnicy, ukrywać przed innymi’, *носить в душе* (Федоров 1995: 335) ‘skrywać swoje myśli, zamiary’, *душу печатывать* (Филин 1972: 281) ‘zataić, ukryć, nie ujawniać komuś czegoś’).

Niektórzy odczuwają potrzebę podzielenia się z inną osobą „treścią” swojego *serca* czy *duszy*, *открывают сердце* (Федоров 1995: 360), *распахивают*

душу (Karolak 1998: 951). Jest to swoisty akt zaufania i świadczy o pozytywnych relacjach międzyludzkich. Bywa i tak, że inni ludzie dążą do tego, aby poznać zawartość *сердца* czy *души* za wszelką cenę, bez udziału świadomości „posiadacza” organów, niepostrzeżenie dla niego, a nawet wbrew jego woli, *залезают в душу* (Федоров 1995: 198), *закрадываются в сердце* (Войнова 1978: 165), *лезут в душу с сапогами* (Karolak 1998: 511).

Serce i *duża* stanowią centrum świata wewnętrznego osoby, z którego zarówno „emanują fale uczuć” (*от души* (Войнова 1978: 152), *от сердца* (Федоров 1995: 483)), jak i ku któremu kierują się wszelkie bodźce pochodzące z zewnątrz. Coś może *доходить до сердца* (Федоров 1995: 171), można *поразить в самое сердце* (Федоров 1995: 410), *волновать до души* (Войнова 1978: 512).

Serce i *duża* to nie tylko swoiste pojemniki, ale i miejsca podlegające zmianom. W nich nie tylko bywają gromadzone pewne rzeczy. Są to miejsca, gdzie coś się dzieje (*кошки скребут на душе* (Жуков 1987: 201), *мышь на сердце скребет* (Федоров 1995: 307), *ангел по сердцу прошел* (Сороколетов 2003: 191), *Христос по сердцу прошел* (Федоров 1995: 575)).

Serce i *duża* konceptualizowane są jako czułe miejsca, żywe organy, które na działanie negatywnych czynników zewnętrznych reagują bólem i chorobą. Bywają wiązane z wyobrażeniem rany wrażliwej na dotyk i ingerencję jakichkolwiek bodźców (*сердце ноет, душа болит, до боли в сердце* (Федоров 1995: 32), *душа переболела* (Войнова 1978: 149), *сердце кровью заливается* (Жуков 1987: 326)).

Na podstawie przeprowadzonej analizy z uwzględnieniem frazeologizmów z komponentami leksykalnymi *сердце* i *душа* należy podkreślić, iż słowa te nie zawsze przedstawiają sobą synonimy. Często wymiana jednego składnika na drugi w jednostce frazeologicznej owocuje pojawieniem się dodatkowych znaczeń bądź zupełną zmianą semantyki związku. Na przykład:

с душой (Karolak 1998: 342)

‘1) z pasją, z zacięciem, z ożywieniem (robić coś); 2) odnosić się do kogoś z bardzo dobrze, z sympatią, być przychylnym komuś; 3) o czymś, co przepełnione jest ciepłem, serdecznością (np. list, pewna czynność); 4) *кто* o serdecznym, dobrym człowieku’;

с сердцем (Войнова 1978: 421)

‘1) ze złością, irytacją (robić coś, powiedzieć); 2) w gniewie, z oburzeniem (robić coś, powiedzieć); 3) *на кого* być niezadowolonym, złościć się na kogoś’;

отдать сердце (Войнова 1978: 302)

‘oddać komuś swoje serce, pokochać kogoś’;

отдать душу (Федоров 1995: 357)

‘1) umierać; 2) *за кого, за что* być bardzo oddanym, gotowym do poświęceń dla kogoś’;

сердце не принимает (Федоров 1995: 486)

‘coś komuś nie podoba się albo wydaje się nie do przyjęcia’;

душа не принимает (Войнова 1978: 150)

‘1) już ktoś nie może nic więcej do ust włożyć, nie może przełknąć ani kęsa na skutek najedzenia; 2) ktoś nie włoży do ust czegoś na skutek odczuwanego obrzydzenia, wstrętu’;

по душам (Karolak 1998: 338)

1) szczerze, otwarcie rozmawiać, gawędzić z kimś; 2) szczerza, otwarta rozmowa, pogawędka; 3) (wyjść za mąż, ożenić się) z miłości;

по сердцам (Сороколетов 2003: 193)

‘ze złości, z zemsty’;

вынимать душу (Федоров 1995: 96)

‘1) *из кого* zabijać, uśmiercać kogoś; 2) *из кого* dręczyć kogoś, męczyć, katować, dokuczać; 3) *из чего* pozbawiać coś czułości, rzewności’;

вынимать сердце (Федоров 1995: 96)

‘męcząc, dręcząc kogoś wzbudzać nienawiść do siebie’.

Fakt ten świadczy, iż rosyjskie leksemy *сердце* i *душа* zakreślają w aparacie pojęciowym człowieka różne wyobrażenia i przywołują skojarzenia niekiedy w niewielkim stopniu pokrywające się ze sobą.

BIBLIOGRAFIA

- Бирих А. К., Мокниенко В. М., Степанова Л. И. (1998), *Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник*, Санкт Петербург.
- Войнова Л. А., Жуков В. П., Молотков А. И., Федоров А. И. (1978), *Фразеологический словарь русского языка*, под ред. А. И. Молоткова, Москва.
- Жуков В. П., Сидоренко М. И., Шкляр В. Т. (1987), *Словарь фразеологических синонимов русского языка*, под ред. В. П. Жукова, Москва.
- Федоров А. И. (ред.), (1995), *Фразеологический словарь русского литературного языка конца XVIII–XX вв.*, Москва.
- Федоров А. И. (ред.), (1993), *Фразеологический словарь русских говоров Сибири*, Новосибирск.
- Сороколетов Ф. П. (2003), *Словарь русских народных говоров*, выпуск 37, Санкт Петербург.
- Галаванова Г. А., Сороколетов Ф. П. (ред.), (1962), *Словарь современного русского литературного языка*, т. 13, Москва-Ленинград.
- Горбачевич К. С. (ред.), (1993), *Словарь современного русского литературного языка в 20 т.*, т. 4, Москва.
- Яранцев Р. И. (1997), *Русская фразеология. Словарь-справочник*, Москва.
- Karolak S. (1998), *Słownik frazeologiczny rosyjsko-polski*, Warszawa.
- Шмелев А. Д. (2000), «Широта русской души», [w:] Н. Д. Арутюнова, И. Б. Левонтина (ред.), *Логический анализ языка. Языки пространств*, Москва.

- de Lazari A. (red.), (1999), *Idee w Rosji: Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*, t. 2, Łódź.
- Даль В. И. (1978), *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. I, Москва.
- Даль В. И. (1978), *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. IV, Москва.
- Кузнецов С. А. (2003), *Большой толковый словарь русского языка*, Санкт-Петербург.
- Юганов И., Юганова Ф. (1997), *Словарь русского сленга*, Москва.
- Филин Ф. П. (ред.), *Словарь русских народных говоров*, выпуск 8, Ленинград 1972.
- Шмелев А. Д. (2002), *Русская языковая модель мира. Материалы к словарю*, Москва.

Agata Piasecka

**THE IMAGES REFERRING TO 'HEART' AND 'SOUL' IN THE LIGHT
OF CONSTANT LANGUAGE UNITS**

S u m m a r y

In the article the units with the components 'heart' and 'soul', derived from both the general literary language as well as its dialect variations have been analyzed. The article depicts a variety of images connected with the abovementioned units. It turns out, for example, that these words are frequently used while describing human beings and take active part in defining interpersonal relations. Both 'heart' and 'soul' develop individual semantic potential. However, in the light of Russian idioms they also have many common features. The conclusion of the article may be the statement that images being created by them proves not only their semantic potential and pragmatic flexibility. It constitutes evidence for the significance of 'heart' and 'soul' in the Russian life and the way of perceiving and conceiving many fundamental notions that are thought of through the language units in question.